

**ІСТИННІ ТА УЯВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЦІННОСТІ У
БЕЗПЕКОВОМУ КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНОГО СВІТУ**

Summary

Mykola Kuzelnyi. TRUE AND IMAGINED CIVILIZATION VALUES IN THE SECURITY CONTEXT OF THE GLOBAL WORLD. In the study, the author analyzed and summarized the main trends in the formation and application of true and imagined civilizational values in the security context of the global world. The importance of solving axiological problems is substantiated. It is stated that the problem of the development of civilizations and the value platform of civilizational changes is an important area of scientific research, given the importance of the meta-category “civilization” and its methodological value for indicating the achievements of human development of all times. The methodology of the research is based on the use of a set of philosophical, world outlook, general scientific principles and approaches. The method of collecting actual data and the method of their compilation (analysis) was important in the work. The author concludes that values exert considerable influence on society and its integration into global processes, which, in turn, guarantees certain security or its illusion. It has been noted that collective security is the basic civilizational value. This is a common ground to build international communicative engagement aimed at preventing global catastrophes, and an important aspect of the collective security problem is its connection with democracy. Ethnic politicization is the process of engaging in politics, the active political life of peoples (ethnic communities), which arises on the basis of an objective need for the re-arrangement of society. The multiculturalism that penetrated into the society has created a new concept. The concept of global society is replaced by the concept of a nodal society: individuals no longer belong to a single society, but are included in numerous intersecting networks, and this creates many possible (and

variant) combinations. We note a certain crisis of representative democracy and, accordingly, the actualization of direct democracy (from elitism to egalitarianism; from the domination of expert knowledge to the proper consideration and importance of “human” knowledge). It is pointed out that the key guidelines for the development of the modern global system are axiological priorities of humanism, cultural tolerance and mutual respect, recognition of the political and legal equality of the subjects of international relations, which have different economic, geopolitical and resource weight.

Keywords: *global society, civilizational values, humanism, security, global challenges*

Постановка проблеми. Цивілізація – це людська спільнота, яка має свої особливості розвитку, економічні, культурні риси та духовні цінності. Сучасний період розвитку людства відзначається високим рівнем інноваційності, динамізмом у формуванні та застосуванні нових практик у всіх сферах суспільної діяльності. Поступове ускладнення багатовимірних укладів міжнародних реалій щораз більше визначає потребу як у нових, так і в давно відомих істинних та уявних цивілізаційних цінностях у безпековому контексті глобального світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку цивілізацій та ціннісної платформи цивілізаційних змін є актуальним напрямом наукових досліджень, зважаючи на значущість мета-категорії «цивілізація» та її методологічну цінність для позначення здобутків людського розвитку всіх часів.

Тематика дискурсу навколо проблематики дослідження є різноплановою: філософські аспекти культури розглянуто в працях В. Андрущенка, І. Бойченка, М. Михальченка та інших; зіставлення національних і глобальних культурних норм здійснили А. Бадан, Л. Гордієнко. Поняття «цінності», а також їхній універсалізм і релятивізм є одними з найважливіших сфер наукових досліджень

таких зарубіжних авторів як В. Бачинін, М. Вебер, Ю. Габермас, Д. Девідсон, А. Перотті, К. Поппер, Т. Спаар, П. Фейєрабен, О. Хеффе, І. Честнов та інші.

Вітчизняними дослідниками, у працях яких проаналізовано питання взаємодії цінностей розвитку цивілізацій, є зокрема Т. Андрущенко, І. Варзар, К. Ващенко, А. Волинський, М. Головатий, М. Горний, О. Докаш, В. Євтух, М. Калініченко, В. Кремень, І. Кресіна, М. Шульга та інші.

Метою статті є всебічний аналіз ціннісної платформи цивілізаційних процесів у безпековому контексті глобальних трансформацій.

Досягнення цієї мети зумовлює необхідність проаналізувати сутність, визначити основні істинні та уявні цінності; розкрити, як зазначені цінності проявляють себе у безпековому контексті глобального світу; з'ясувати важливість аксіологічних вимірів цивілізації.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку суспільства відбувається під впливом глобалізації. Вона охоплює майже всі сфери суспільного життя, розширюються контакти між людьми, відбувається обмін цінностями, які є важливими у безпековому контексті глобального світу.

Розмірковуючи над основними аксіологічними складовими цивілізації, наголосимо, що, як засвідчує історія, культурні цінності раніше здійснювали універсалізуючий вплив на життя соціуму, цементували платформу його потенційної розбудови, формували сенси майбутнього. Однак сьогодні вплив культурних цінностей на людину не такий однозначний. Так, Ш. Шварц зробив спробу виділити універсальні цінності, які властиві всім світовим культурам: добродійність, слідування правилам і нормам, гедонізм, влада, безпека, самоуправління, заохочення. Вочевидь визначення «глобальні» та «універсальні» можуть розглядатися відносно цінностей як тотожні поняття. Проте це визначення не стало загальноприйнятим. Так, одна з глобальних мереж під назвою «Global Values» визначає 10 компонентів системи глобальних цінностей, а саме: єдність, спільнота, життя, свобода, взаємні зв'язки, сталість, творчість, розширення прав і можливостей, вибір та цілісність буття [14, с. 6].

У «Словнику із соціальної політики» можна зустріти, зокрема, таке визначення цінності: в загальному розумінні – це своєрідний об'єкт, що задовольняє потребу суб'єкта – індивіда, груп населення, етносу. Знову ж таки, згідно з логікою авторів словника, розрізняють цінності-блага (матеріальні ресурси, духовні продукти «споживання» та послуги) і цінності-регламенти (вони охоплюють моральні, правові та естетичні норми й ідеали, звичаї, традиції). Інколи окремо виділяють соціальні цінності [13, с. 216]. Єдине, що ми, узагальнюючи зазначене, бачимо, як сукупність основних цінностей у концентрованому вигляді виражає особливості культури та певного досвіду цивілізації.

Зрозуміло, що кожна цивілізація керується своєю системою цінностей, у той же час глобалізація сформувала теж певні універсальні істинні та уявні цінності для різних культур, вони, зі свого боку, впливають на порозуміння між спільнотами, а відмінності в системі цінностей все-таки провокують конфлікти.

Дослідник із США Р. Інглхарт вважає, *«що зв'язок між цінностями, економікою і політикою є взаємним. Яка в точності ця залежність у конкретних випадках – питання емпіричне, а не з розряду вирішуваних а priori»* [2, с. 6].

Істинними цінностями, які обґрунтовано можна назвати універсальними, є ті, що забезпечують виживання людини. Цінності соціального рівня є результатом соціалізації людини. Їм властивий релятивізм, оскільки вони є продуктом культури.

В основу універсальних цінностей покладено збереження життя, забезпечення безпеки. До недавнього часу відсутність безпеки була основною складовою становища людини. Лише нещодавно з'явилися суспільства, де більшість населення не відчуває невпевненості щодо свого виживання.

У суспільствах, які зазнали протягом тривалого періоду підвищення економічної та фізичної безпеки, ми виявимо істотні відмінності між ціннісними пріоритетами старших і молодших вікових груп: для останніх набагато ймовірнішим є висунення на перший план цінностей благополуччя ніж для старших. У цьому відображається той факт, що в роки свого

особистісного становлення молодші громадяни пізнали більш високий ступінь безпеки, ніж, відповідно, в аналогічному віці – старші. Фундаментальні ціннісні зміни в тому чи іншому суспільстві мають місце, передусім, за мірою того, як покоління попередніх років народження змінюються когортами наступних років [2, с. 6].

Контекст розгляду даної проблематики цінностей обумовлюється низкою чинників, адже наразі визначальною *цінністю розбудови суспільств є не території і ресурси (як це було в геополітичній матриці), а знання («знаннєва економіка»), технології («інноваційне суспільство»), творчість (так зване «креативно-ноосферний етап розвитку»), культурна самобутність та автентичність*. На новий рівень розуміння виходить такий геокультурний чинник формування демократичної системи міжнародних відносин як загальнолюдські цінності. Наша думка резонує з позицією В. Нікітенко: носіями геокультурних тенденцій, передусім, є наука та освіта, а також мас-медіа, що здатні в режимі реального часу тиражувати культурні зразки в усьому світі [9].

Як вважає дослідниця І. Костира, саме для розуміння та адекватного сприйняття таких культурних зразків й актуалізується застосування загальнолюдських цінностей, що можуть трансливатися лише в суспільствах із певним розвитком демократизму та освіченості. Звідси однією з визначальних геокультурних тенденцій сучасності є *демократизація міжнародних відносин завдяки вибудовуванню глобального «суспільства знань»*, в якому визначальну роль відіграє не панування над технологіями, ресурсами та урядами, а інноваційно-творчий поступ окремих національних груп і загалом глобального суспільства [6, с. 110].

Сучасна цивілізація постійно зазнає змін. Виклики, що постали перед людством загалом, набули глобального характеру, через що міжнародна спільнота змушена поступово відмовлятися від застарілих геополітичних форм взаємодії на користь інноваційних геокультурних форм взаємовідносин, які виявляються просто необхідними при вирішенні цілої низки

загальнопланетарних питань. Підкреслимо таку думку, що «загальнолюдські цінності є спонукальними чинниками глобалізаційного процесу, продуктом якого є планетарна або світова система. Планетарний соціальний організм є у такому випадку кінцевим продуктом, в якому світова система має досягти онтологічної та організаційної цілісності і бути здатною до саморегуляції й самовідтворення цілісності та матеріалізуватися у якісно новому світопорядку» [6, с. 113]. Проте сучасні феномени ідентичності (етнічні, релігійні, національні, територіальні) можуть здійснювати наступ на основні права особи, її свободу переконань і, можливо, прагнення до універсальності та стабільності. Вони можуть розхитувати взаємозв'язок «держава-влада».

Цивілізаційна належність зумовлює різне розуміння сенсу, призначення і можливостей реалізації цінностей, які прийнято вважати розрядом універсальних. Так, метою динаміки соціальної сфери цінностей є дотримання свобод і прав людини на гідне та безпечне життя, працю, соціальне забезпечення, медичну допомогу, освіту, екологічно чисте довкілля, творчість і духовний розвиток. Визначальними для трансформації структури цієї сфери є трудові відносини відповідно до вирішення проблеми зайнятості та відносини розподілу відповідно до вирішення проблеми бідності.

Метою динаміки духовної сфери цінностей є затвердження в глобальному масштабі ідеології гуманізму. Тип мислення, який відповідає ідеології суспільства, базованого на принципах гуманізму, структурно змінює духовну підсистему. Способом еволюціонування такої підсистеми є відтворення істинно духовних цінностей (наукових, освітніх, культурних, моральних, релігійних). Інституціоналізація суспільних відносин у цій сфері відбувається на основі закріплення гуманістичних норм як інструментів захисту інтересів соціуму. Причиною і визначальним чинником трансформації духовної підсистеми є загострення суперечності між цінностями гуманізму й цінностями споживацтва та матеріального збагачення [2, с. 403].

Сучасне суспільство пропонує значну кількість альтернативних цінностей на відміну від тих, які були пріоритетними для людини індустріальної епохи:

національні ідеї, чіткі ідеології. Однією з істинних цивілізаційних цінностей, витворених історією та актуальних нині, є права людини й гарантії забезпечення цих прав. Наразі концептуалізуються права людини четвертого покоління (наприклад, право на конфіденційність та захист особистої інформації в інтернеті). Кожне демократичне суспільство зобов'язане вживати необхідні заходи для захисту прав і свобод інших осіб.

Іншою чіткою тенденцією цивілізаційного розвитку стала криза національної держави, що супроводжувалась паралельним посиленням регіоналізму і політичного значення наднаціональних утворень. Упродовж останнього десятиріччя ми стали свідками масового повернення до місцевого патріотизму, розвитку різних колективних ідентичностей (типу неотрайбів), посилення процесу самоствердження етнічних груп як соціальних категорій. *Отже, тоді як економіка, інформаційні технології набувають дедалі глобальнішого масштабу, культура стає все більш локалізованою, тяжіючи до «обмеження» на місцевому рівні, а це, зі свого боку, може призвести до прояву нетерпимості.*

На думку А. Перотті, варто виробити концепцію інтеграції до демократичного суспільства, позбавленого будь-яких тенденцій нав'язувати культуру, вимагаючи, наприклад, від іноземця, прийняти основоположні міфи національної культури. Адже жодна нація не наділена визначальним правом на цінності, які складають культурну спадщину людства [11, с.16]

Для гармонійного розвитку своєї індивідуальної ідентичності кожен індивід потребує чіткої структурованості своєї соціальної, територіальної, етнічної, мовної приналежності. Тобто індивіду має бути гарантоване право визначати свої колективні ідентичності, маючи можливість вільного вибору, інтегруючи спільноти у більш великому масштабі та узгоджуючи їх із властивою розсудливістю.

Європейська цивілізація відзначалася постійним домінуванням у ній двох основних принципів: раціоналізму та принципу моральної свободи індивіда. Для свободи необхідно, щоб особа почувала себе частиною спільноти

(можливо, навіть уявної спільноти (за Б. Андерсоном), вірувань та історії (зокрема й міфологізованої). На думку А. Перотті, лише узгодженість між духом, свободою та розумом може захистити від занепаду духу свободи – у *призмі оптимістичного погляду на здатність суспільства поєднувати раціональне мислення, свободу та (новий) погляд на культурні цінності* [11].

Останніми роками знову стала актуальною ідея про те, що інтереси плюралістичного суспільства та громадянського суспільства повинні мати пріоритет над інтересами держави. У цьому контексті розвивається політична філософія навколо двох засадничих ідей, що лежать в основі сучасної розвиненої демократії (див. табл. 1):

- 1) гарантування свободи особистості та захист громадян від надмірного державного втручання (лібералізм);
- 2) забезпечення соціальної справедливості та захисту публічного інтересу (демократія).

Таблиця 1. Порівняння аксіологічного змісту лібералізму та демократії

Лібералізм	Демократія
Свобода	Рівність
Гетерогенність і спонтанність	Соціальна цілісність
Самовпевненість і недисциплінованість, що породжуються свободою	Прагнення до гармонії та єдності
Всесторонній плюралізм	Незначне відчуття плюралізму
У центрі політичної уваги – індивід	В центрі політичної уваги – суспільство як система
«Процедурна» демократія – важливим постає правильність процесу і механізмів здійснення політики	Демократичний суб'єкт зацікавлений в результатах здійснення політики та максимально можливому забезпеченні публічного (суспільного) інтересу

Таблиця авторська

Відтак у контексті зростання розриву між дуже багатими і дуже бідними одним із завдань розвитку людства є вирішення проблеми оптимального поєднання лібералізму і демократії.

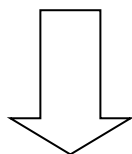
Полікультурність (вибух культурних моделей), властива сучасній європейській цивілізації, демонструє комплексність світу та фантазм одновимірності суспільства. У цьому контексті відомий історик Норман Девіс цитує С. Хантінгтона щодо характеру воєн майбутнього. Хантінгтон зазначає, що конфлікти майбутнього – це, швидше, локальні війни, але не між країнами, а на лінії розломів цивілізацій у межах однієї країни [10]. Відтак, це конфлікти, швидше, світоглядного та етнічного характеру.

«Чітко виражене етнічно мозаїчне» – так характеризує суспільство ХХІ століття Д. Белл і запевняє, що етнічність – всеохоплюючий «тип ідеології», що у вимірі власної політизації творить державу, націю та конкретну людину [1, с. 18].

Етнічна політизація – це процес залучення до політики, активного політичного життя народів (етнічних спільнот), який виникає на основі об'єктивної необхідності в перевлаштуванні суспільства. Важливо, що політизація етнічності знаходить свій вияв у посиленні етнічної (національної) самосвідомості з усіма її компонентами (спільність долі, історії та походження, особливості психології, характеру, прихильність до національних цінностей), усвідомленні реальних процесів політичного життя через призму своїх інтересів і ціннісних орієнтацій. Причому етнічність залишається реальністю до того часу, доки одна етнічна група усвідомлює свою відмінність від іншої.

Етнічні установки (сприйняття інших груп) та етностереотипи можуть бути позитивними та негативними, але ніколи не бувають нейтральними, оскільки для своїх носіїв вони видаються правильними і найкращими. Тож етноустановки і стереотипи слугують механізмом перетворення етнопсихологічних утворень в етноцентризм (якщо вони позитивні та стосуються власної спільноти) [7, с. 35] та націоналізм (якщо вони крайньо радикально-негативні щодо інших спільнот) (див. схему 1).

Своя спільнота

позитив

Установка на етноцентризм

негатив

Чужа спільнота

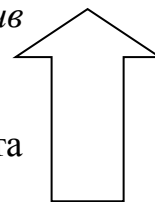

Схема 1. Формування етноцентристських настроїв

Схема авторська

Етноцентризм ([грец.](#) *ethnos* – група, плем'я, народ і [лат.](#) *centrum* – осередок, центр) – властивість індивіда, соціальних груп і спільнот (як носіїв етнічної самосвідомості) сприймати та оцінювати життєві явища крізь призму традицій і цінностей власної етнічної спільноти, що виступає як певний загальний еталон або оптимум. Етноцентризм означає віддавати перевагу власному способу життя над іншими [4]. Проте характер етноцентризму в сучасному світі також амбівалентний – етноцентристські тенденції зароджуються і розвиваються у двовимірному полі міжетнічного роз'єднання та інтеграції (що наразі може бути навіть уявним/міфологізованим)

Отже, на думку В. Самнера, етноцентризм пов'язаний із гіпертрофією позитивних етнокультурних характеристик інгрупи. Водночас стверджується переважаючий вплив культури інгрупи над культурою аутгрупи, що неминуче веде до відчуження, неприязні, ворожості в міжетнічних стосунках. Етноцентризм виникає у відповідь на загрозу існуванню етносу як самостійного соціокультурного цілого і виконує функцію соціально-психологічного захисту етносу від інокультурного впливу в умовах дезадаптації етнічних груп.

А чим сьогодні для нас є етноцентризм? Це:

1. виклик сучасним глобалізаційним процесам;
2. продукт постмодернізму на противагу модерному націоналізму;
3. зручний інструмент посилення етнічно-культурної соціалізації, але з негативним відтінком здобуття ворожості у майбутніх стосунках із представниками інших етногруп;

4. примітивна, але деякою мірою догідна для даного етапу ідея конкретного етнозгуртування та етнороз'єднання у контексті відносин сукупності етногруп, що конкретно потрапила в ситуатив;

5. апелює до емоції групи, віра у винятковість власної групи;

6. біологічні ознаки згуртованості тоді, коли відбуваються тотальні процеси міграції;

7. соціально-психологічний захист етнокультурної ідентичності етносу, не здатного в даній соціальній ситуації знайти позитивне рішення проблем, що постають перед ним.

Отже, етноцентризм є, водночас, наслідком і характерною ознакою глобалізації.

«Глобалізація, – пише американський політолог Ентоні Гідденс, – це розширення світових соціальних зв'язків, які з'єднують віддалені регіони так, що місцеві події розвиваються під впливом подій, які відбуваються за багато миль від них». На думку одного з найвідоміших фахівців з проблем глобалізації Рональда Робертсона, глобалізація – це історичний процес посилення контактів між різними частинами світу, який призводить до зростаючої схожості та однаковості в житті планети [12].

Як наголошував Е. Сміт, ера націоналізму відходить у минуле, етнонаціоналізми, етніцизми кидають виклик сучасній державі. На нашу думку, наскільки зуміє впоратися глобалізований світ із наростаючими проблемами у пошуках консенсусу між інтересами і потребами кожної етнічної спільноти у полі етновідносин поліетнічних держав, детермінує те, чи зможуть загалом ці держави зберегти себе завтра.

Пізнавальною є думка дослідника О. Дерев'янка про високоефективні держави, які характеризуються різними рисами: наприклад, принципом взаємної вигоди, що зводиться до збалансованих відносин держави з власними громадянами, їхніми спільнотами, а вже потім – з іншими державами [3, с. 18]. На нашу думку, саме такі держави сучасної глобалізованої цивілізації здатні наповнювати форми аксіологічних понять належним змістом.

У науковій праці під керівництвом М. Михальченка окреслено «дерево» цінностей. Названо такі політичні цінності як правова, демократична держава, вільні вибори, рівність перед законом тощо. Слушною є думка авторів про те, що у смисловому розумінні поняття «цінність» близьке чи навіть споріднене з поняттям «значущість». Власне, значущістю зумовлені не лише властивості предмета, а й потреби діючого суб'єкта. Критерієм такої ефективності та інтенсивності цінностей вважається «повнота задоволення», що супроводжує їхнє відчуття. Тобто цінності можна детермінувати як джерело індивідуальної мотивації, що функціонально еквівалентним потребам [15, с. 5], і реальними іманентними регуляторами діяльності індивіда та соціальних груп.

Політичні цінності бувають різних рівнів: політичні цінності суспільства, держави, етнічних і соціальних груп, політичних і громадських об'єднань, особистостей [15, с. 13]. Це свідчить про глобалізацію, єдність світу. Необхідно підкреслити, що дослідниця М. Шульга наголошує на проблемі важливості християнських цінностей. Християнство заклало моральні основи сучасної демократії [16, с. 32]. Для західноєвропейського суспільства такий соціальний феномен як повернення релігійності зумовлене притоком іммігрантів, більшість з яких традиційно віддають першість релігії. Отже, перед досить секуляризованими або атеїстичними європейськими суспільствами постало питання про місце релігійності, її значення для суспільного розвитку. Все частіше поведінку і світогляд певного громадянина заздалегідь намагаються визначити і пояснити через релігійну спільноту, до якої він належить (гіпотетично) належить.

Глобальні виклики спонукають людство передивитись цінності сучасної цивілізації – особливо з посиленням негативних тенденцій глобалізації. Опираючись на твердження окремих дослідників, важливу роль відіграє гуманізація освіти і всієї суспільної свідомості. Як зауважує Г. Михайлишин, «ціннісним пріоритетом є формування гуманістичного мислення, виявлення гуманістичного потенціалу особистості як громадянина та професіонала» [8, с. 115]. Полікультурність, яка пронизала суспільство, витворила його нову

концепцію. На зміну поняття глобального суспільства приходить поняття вузлового суспільства: індивіди більше не належать до єдиного суспільства, а входять до численних мереж, що перетинаються. Це створює безліч можливих (і варіативних) комбінацій.

Висновки. Отже, вивчення аксіології сучасної цивілізації дозволяє говорити про неї як багатогранне соціокультурне утворення, що характеризується як істинними, так й уявними цінностями у безпековому контексті глобального світу.

Базовою цивілізаційною цінністю є колективна безпека. Це спільна підстава, на якій необхідно вибудовувати міжнародну комунікативну взаємодію, спрямовану на запобігання глобальним катастрофам. Водночас важливим аспектом проблеми колективної безпеки є її зв'язок з демократією. Наразі маємо підстави констатувати певну кризу представницької демократії та, відповідно, актуалізацію прямої демократії (від елітаризму – до егалітаризму; від домінування експертного знання – до належного врахування і значущості «людського» знання). Це, зокрема, мало місце у проведенні референдумів, зокрема щодо Brexit, референдумів щодо національного самовизначення у Шотландії, Каталонії та інших.

Також визначальними орієнтирами розбудови сучасної глобальної системи є аксіологічні пріоритети гуманізму, культурної толерантності та взаємоповаги, визнання політико-правової рівності суб'єктів міжнародних відносин, що мають різну економічну, геополітичну, ресурсну вагу. Сучасна цивілізаційна система цінностей передбачає *постійне наближення всіх держав, народів і спільнот світу до єдиних гуманітарних стандартів, що в своїй феноменологічно-аксіологічній основі мають загальнолюдські цінності.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Артановський С. «Проблема етноцентризму, етнічної своєрідності культур і міжетнічних відносин у сучасній зарубіжній етнографії і соціології» / актуальні проблеми етнографії і сучасна зарубіжна наука, К., 1999.

2. Дейнека Т. А. Соціально-економічні суперечності процесу глобалізації суспільства (політико-економічний аналіз): монографія. Київ, 2018.
3. Дерев'янка О. Сім звичок високоефективних держав. Науковий світ, № 9, 2010, С. 18 – 19.
4. Етнічний довідник: У 3-х ч. Ч. 2. Етноцентризм, К., 1996, 240 с.
5. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. Режим доступу: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/I/1997-4-2-Ingleheart_Postmodern.pdf
6. Костира І. О. Сучасні геокультурні стратегії в політиці трансрегіональної комунікативної взаємодії. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Київ, 2016. Режим доступу: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.12/dis_Kostira.PDF
7. Лозко Г. Етнологія України, К., 2001.
8. Михайлишин Г. Й. Аксіозмістовні аспекти гуманізму на сучасному етапі розвитку людства, Мультиверсум. Філософський альманах. Вип. 8. Київ, 2012. С. 105 – 117.
9. Нікітенко В. Сучасна геокультура як соціокультурний феномен, Гуманітарний вісник ЗДІА, 2013, № 53, С. 263 – 272.
10. Норман Девіс, Європа. Історія, К. : Основи, 2018, 1464 с.
11. Перотті А. Виступ на захист полікультурності, Вид-во Ради Європи, 1994, 128 с.
12. Римаренко Ю. Основи етнодержавознавства. – К., 2007, 524 с.
13. Семигіна Т. Словник із соціальної політики. Київ, 2005.
14. Сіденко В. Р. Нові глобальні виклики та їхній вплив на формування суспільних цінностей, Український соціум. 2014. № 1. Режим доступу: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2014/01/7-21__no-1__vol-48__2014__UKR.pdf.
15. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах, авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ, 2013.

16. Шульга М. Універсальність цінностей європейської цивілізації, Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. № 4. 2017. С. 27 – 38.

Микола Кужельний,
кандидат політичних наук,
науковий співробітник ДУ «Інститут Всесвітньої
історії НАН України»